

Աւետիսեան Լուսինէ, Հայաստան, ՀՀ ԳԱԱ Մ. Աբեղեանի անուան
գրականութեան ինստիտուտ

ԵՐԲ ՅԱՅՏԱԾՈՒՈՒՄ Է ՄԱՇՏՈՑԵԱՆ ՏՐԱՄԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆԸ
(*առաջնորդող սահմանումներ ի նպաստ դասական ուղղագրութեան
կանոնարկման*)

Մաշտոցեան ուղղագրութիւնը մի համակարգ է, որ ճշգրտօրէն, մաթեմատիկական կոռ տրամաբանութեամբ գործում էր մինչեւ առաջին խեղումները: Ժամանակի ընթացքում ուղղախօսական փոփոխութիւնները որեւէ կերպ չպիտի ազդէին ուղղագրութեան վրայ. բոլոր ժամանակներում բառապատկերները պէտք է մնան անփոփոխ եւ ճանաչելի: Ձայնագրութեան անթերի համակարգով անցած իւրաքանչիւր բառ տեսանելի խորհրդանշան-կադապարն է որեւէ գաղափարի. հէնց այդ համակարգով էլ անխախտ ու կառուցիկ է ժամանակների միջով սուրացող ազգային լեզուամտածողութիւնը:

Յոյները, օրինակ, նախանձախնդրօրէն պահպանել են իրենց նախնական բոլոր լեզուավիճակների համար այնպիսի վաղնջական ուղղագրութիւն, որն անգամ մ. թ. ա. 5-րդ դարի դասական շրջանում արդէն չէր համապատասխանում կենդանի արտասանութեանը... Այսպէս են վարուել սեփական լեզուի նկատմամբ յարգանք ունեցող բոլոր ազգերը, նոյնիսկ եթէ նրանց ուղղագրութիւնները կանոնարկուել են հայերէնի ուղղագրութիւնից անհամեմատ աւելի ուշ, եւ անգամ եթէ դրանց կանոնարկումը չունի պատմաստուգաբանական պատշաճ մակարդակ: Ուղղագրութիւն փոխելու հանրային ձգտումը ժամանակագրօրէն ձեւակերպուել է՝ որպէս հակահամակարգային ձախական շարժումների յեղափոխականութեան դրսեւորում, որից, բարեբախտաբար, խուսափել են քաղաքակիրթ շատ ազգեր, բայց ոչ բոլշեփկեան լծի տակ յայտնուած տարաբախտ ազգերը...

... Եւ եթէ վերականգնուելու է ուղղագրութիւնը, իսկ վաղ թէ ուշ դա լինելու է, ապա՝ միայն անխաթար կերպով: Մաշտոցեան ուղղագրական համակարգի հիմնարար սկզբունքներից ամենափոքր խոտորումն իսկ յանգեցնում է խեղագրութեան, որի անտրամաբանականութեան մէջ արդէն օրինաչափութիւնները սկսում են ընկալուել որպէս բացառութիւններ...

Ա. Ալեր, աղբեր, եղջեր...

Հայերենում երկու երկբարբառներ՝ «իւ» եւ «եւ», այսօր նոյն կերպ են արտասանուում՝ [yu]: Մակայն դժուար թե միեւնոյն հնչիւնական միաւորի համար Մաշտոցը երկու նշանային տարբերակ ստեղծէր: Հաւանաբար, դրանք հնչական ինչ-որ նուրբ տարբերութիւն ունէին, որը աւելի ուշ շրջանում աստիճանաբար վերացել է, եւ երկբարբառներից մեկը, միւսի փոխարէն գործածուելով, ապա առաւել յաճախ կիրառուելով՝ աւանդոյթի ուժով դուրս է մղել երկրորդը: Կարելի է հանդիպել զուգահեռ՝ «եղջիր» եւ «եղջեր», «ալիր» եւ «ալեր», «աղբիր» եւ «աղբեր», «գիւղ» եւ «գելղ» գրութեան ձեւերին: Այսօր ակնյայտ է [yu] հնչմամբ բառերի ուղղագրութեան միօրինակացման փաստը. տիրապետող է դարձել «իւ» երկբարբառը: Մակայն ոչ միայն լեզուում գոյութիւն ունեցող գրառման ձեւի տարաշխարհիկ հմայքը պահպանելու (եթե նոյնիսկ միայն սա լինէր նպատակը, դարձեալ արդարացուած կը լինէր ձգտումը), այլեւ կարելոր մի իրողութիւն չանտեսելու համար անհրաժեշտ է բառային որոշակի շերտի համար վերականգնել եւ պահպանել «իւ»-ի փոխարէն «եւ»-ի գրութիւնը:

Թե ինչպէս որոշել՝ ո՛ր բառերը գրել «իւ»-ով, որոնք՝ «եւ»-ով, կարող են օգնել ստուգաբանութիւնը եւ հնչիւնաբանական օրինաչափութիւնները: Բացի նրանից, որ ըստ Աճառեանի՝ «աղբիր» բառի հնագոյն տարբերակն է «աղբեր», յետնաբար՝ «աղբեր», հոլովման ժամանակ այդ բառի սեռականը նոյնպէս լինում է «աղբեր»: Նոյնն է «ալեր», «եղջեր», «գելղ» բառերի դէպքում: «Եւ» երկբարբառի վերածումը «ե»-ի՝ ալեր, եղջեր, գելղ, յուշում է, որ Մաշտոցի ուղղագրական համակարգում հէնց այդ բառերն են, որ գրուել են «եւ»-ով, մինչդեռ «իւ»-ով գրուող բառերի սեռականն այդ երկբարբառը վերածում է եա-ի՝ արին>արեան, սին>սեան եւ այլն: Այսպիսով, անհրաժեշտ է ոչ միայն վերականգնել փոքրաթիւ բառերի համար կիրառելի երկբարբառի գոյութեան իրատւոնքը (դա պէտք էր անել անգամ մեկ բառի համար), այլեւ բառերին վերադարձնել նրանց ճշմարիտ պատկերը, միաժամանակ վերահաստատել, որ որեւէ երկգրութիւն լեզուում անցանկալի, անտրամաբանական ու անիմաստ երեւոյթ է, ի վերջոյ, վերագտնել ժամանակների հոլովոյթում մաշտոցեան ուղղագրական համակարգի կորսուած եւս մեկ հիմնաւորում...

Բ. Մոռացում է, յիշում է, լրատուություն...

Կրաւորական ածանցը գրաւոր խօսքում, հայերէնի ուղղագրական կանոնների համաձայն, արտայայտուում է «ու»-ով ոչ միայն անորոշ դերբայում՝ *պարտուել*, այլև բոլոր միւս անդէմ եւ խոնարհուած ձեւերում, ինչպէս՝ *պարտուող* (ենթակայական), պարտուած (հարակատար), պարտուելիս (համակատար), *պարտուել* (վաղակատար), *պարտուի* (Ժխտական), *պարտուելու* (ապակատար): Նշուած դէպքերում «ու»-ի գրութիւնը պահպանող դասական ուղղագրութեան արեւելահայ հետեւորդներն անգամ շրջանցում են սկզբունքը եւ այդ բայերի անկատար դերբայում ու նրանից կազմուած ժամանակաձեւերում կրկնակ «ուու» գրութեան թուացեալ անպատշաճութիւնից խուսափելու համար «ու»-ն փոխարինում են «ւ»-ով՝ պարտում են: Այս խնդրին չի բախուում արեւմտահայերէնի կրողը, որի գրական լեզուում այդ ժամանակաձեւերը կազմուում են այլ կերպ (*կը պարտուին*), քան արեւելահայերէնում (*պարտուում են*), ներգոյական հոլովը կազմուում է այլ կերպ (*լեզուին մէջ*), քան արեւելահայերէնում (*լեզուում*): Սակայն նաեւ արեւմտահայերէնի կրողն է շրջանցում «ու»-ի գրութիւնը հետեւեալ բառերում՝ պատասխանատուութիւն, լրատուութիւն, թողտուութիւն:

Ըստ ուղղագրական օրէնքի՝ բաղաձայնայաջորդ եւ ձայնաւորանախորդ «վ» հնչիւնը գրառուում է «ու»-ով (*նուէր, կատուի, արտասուել*): Այս կանոնին չեն ենթարկուում դասական հայերէնի Ռ եւ Ռ-Ա հոլովումներին պատկանող այն բառերի հոլովուած ձեւերը, որոնք վերջանում են Ռ-ից առաջ «ւ»-ի եւ Ա-ից առաջ «ե»-ի հնչիւնափոխուող «ի»-ով՝ հոգի-հոգույ, թագուհի-թագուհույ-թագուհեաց:

ԺԹ դարավերջին Ղազարոս Աղայեանի ջանքերով մամուլում («Մշակ», «Հորիզոն») լայնօրէն տարածուեց «ւ»-ագրութիւնը («հիւնագրութիւն»), որը «վ»-ագրութեամբ («վեւագրութիւն») եւ ուղղագրական այլ խտտորումներով ուղեկցուելիք զանգուածային «բարեփոխումների» ծիծեռնակն ու նախադէպն էր եւ համարձակ ճանապարհ հարթողը դէպի դրանց նոր յաղթարշաւ: Պետք է ճիշտ հասկանալ, թե արդիւնքում ինչ է տեղի ունեցել: Երբ ԺԱ դարից յետոյ այբուբենում յայտնուած «օ» տառը եկաւ փոխարինելու փակ վանկի «աւ» երկբարբառին, դրանով սկզբնապէս չխարխլուեց ուղղագրական գործող կուռ համակարգը, սակայն յետագայում բառասկզբում լսուող «օ»-ն գրառելով «օ»-ով՝ լեզուում փաստօրէն ներմուծուեցին կեղծ «աւ»-ով բազմաթիւ բառեր՝ օրգանիզմ, օքսիդ, օվալ (այս մասին՝ Զ կէտում), եւ յետագայ այդ զարտուղութիւնները սրբագրելուց յետոյ միայն «օ»-ի մուտքը ուղղագրական համակարգ թերեւս

վերապահօրէն եւ ժամանակաւորապէս ընդունելի լինի: Մինչդեռ «ու»-ն «ւ»-ով փոխարինելու քայլը սկզբից եւեթ ոչ միայն թուլացրեց համակարգը, այլեւ կազմալուծեց «վ» հնչիւնի ձայնագրութեան այնքան ճշգրտօրէն գտնուած տրամաբանութիւնը:

Գ. Կարդա, համարեա, սա, դա, ահա, ապա, այո, Ելենա եւն...

Դասական ուղղագրութեան կանոններից մեկը, ըստ որի՝ բառավերջում «ա»-ից եւ «ո»-ից յետոյ գրուում է «յ», ունի բացառութիւններ: Ներկայացնելով մաշտոցեան ուղղագրական համակարգում հանդիպող այդ բացառութիւնները՝ փորձեմ տալ առայժմ, իմ պատկերացմամբ, միակ հիմնաւորումը, ըստ որի՝ խմբաւորում եւ հիմնաւոր բացատրութիւն են ստանում բացառութիւնները՝ փոխելով իրենց կարգավիճակը եւ գուցէ վերահաստատելով ուղղագրական մոռացուած մի օրէնք: Դեռեւս չբացատրուած ուղղագրական (եւ ոչ միայն) երեւոյթնէ՛րն են որակուում «բացառութիւն», եւ հէնց նրանք են ի յայտ բերում եւ ապագայում էլ դեռ բացայայտելու են լեզուական հետաքրքիր օրինաչափութիւններ:

Եւ այսպէս, բոլոր դասագրքերում որպէս բացառութիւն ներկայացող եւ այդպիսի ուղղագրութեան համար հիմնաւորում չգտած այս բառերը բաժանել եմ չորս խմբի՝ հիմք ընդունելով նրանցում առկայ աներեւոյթ այն շեշտերը, որոնք, ըստ երանգի, պայմանականօրէն կոչել եմ հրամայական, ցուցական, հաստատական եւ կոչական շեշտեր: Այդ շեշտերից որեւէ մեկի առկայութեամբ հիմնաւոր կերպով հերքուում է «անկանոնութիւնը» եւ յայտնաբերուում է ժամանակների փոշու տակ ծածկուած մաշտոցեան տրամաբանութեան գեղեցիկ կանոնը: Եւ այսպէս՝

1. Հրամայականութեան շեշտակիրներ

Այս խմբում են բոլոր այն բառերը, աւելի ճիշտ՝ բայերը (նաեւ նրանք, որոնք այսօր չեն գիտակցուում որպէս բայեր), որոնք ունեն հրամայականութեան ներքին լսելի շեշտ, որը գրաւոր խօսքում յաճախ կարող է չդրուել՝ մնալ աներեւոյթ: Դրանք են՝

ա. Գրաբարում Ա եւ Ե խոնարհումների (արդի հայերէնի Ա խոնարհման) պարզ բայերի բուն հրամայականի եզակին: Այն առանց «յ»-ի է գրուում՝ գրաւոր խօսքում անշեշտ հանդէս գալու դէպքում եւս՝ *խաղա, ասա, կարդա* եւ այլն (չշփոթել ըղձական ներկայի հետ, որ գրուում է «յ»-ով՝ խաղայ, ասի, կարդայ):

բ. Նախորդ կետի տրամաբանությամբ՝ նաև «համարեա» բառն է գրուում առանց յ-ի՝ որպէս գրաբարեան «համարել» բայի բուն հրամայականի եզակին:

գ. «Ուխաննա». այս բառը եբրայերէնից է փոխառուած եւ նշանակում է «փրկեա՛, ազատեա՛ զիս», այստեղ նոյնպէս ակնյայտ է հրամայական եղանակաւորումը:

2. Ցուցականութեան շեշտակիրներ

Այս խմբում բոլոր այն բառերն են, որոնք կրում են անտեսանելի, բայց ներքին ունկին հասանելի ցուցական շեշտ:

ա. Ցուցական *սա, դա, նա* դերանուններն ու նրանց հոլովուած ձեւերը՝ *տրա, դորա, նորա, սմա, դմա, նմա*:

բ. «Ահա», «ապա», «հապա», աշխարհաբարեան «հիմա» բառերը. սրանք, ամենայն հաւանականութեամբ, նոյնպէս ցուցականութեան իմաստային դաշտից են, մանաւանդ, եթէ յիշենք «ահա»-ից կազմուած *ահաւասիկ, ահաւաղիկ, ահաւանիկ* ձեւերը, որոնք նշանակում են՝ «ահա սա», «ահա դա», «ահա նա»:

✓ Որպէս եղանակաւորող՝ «ապա», «հապա» բառերը յաճախ կրում են հրամայական-յորդորական երանգ՝ նայիր, ուշադրութիւն դարձրու, ցոյց տուր, ասա, կատարիր եւ նման այլ իմաստներով.

«**Հա՛ պա**, ժի՛րք լերուք» (Մակ. Ա, Ե:32):

«**Հա՛ պա** նախ զայդ ա՛րք» (Ես., Թ:1):

«**Հապայ** առաքինի՛ք, եհաս ժամ պսակման մերոյ» (Եղիշէ): (Հանդիպում է նաև յ-ով ձեւը):

«**Ապա՛**, տեսնեմ քո կազմած ծրագիրը» (ցոյց տուր):

«**Հապա՛**, բոլորդ՝ դասասենեակ» (անցէ՛ք):

«- Դու այդպէս չպիտի վարուէիր: - **Հապա՛**» (ասա՛, ինչպէ՛ս):

«**Ապա՛**, ձեզ տեսնեմ» (կատարէք):

«**Հապա՛**, տեսնո՛ւմ ես այն կապոյտ նշանը» (ուշադի՛ր եղիր կամ ուշադրութիւն դարձրո՛ւ):

✓ «Ապա» բառը, որպէս ժամանակի մակբայ, հոմանիշ է «այնժամ» մակբային, ուստի եւ նոյնպէս ունի «հէնց այն ժամանակ», «այդ պահին» իմաստները.

«Եւ **ապա** ուրեմն Յոբ եբաց զբերան իւր եւ անէծ զօրն իւր»-(*Յոբի գիրքը*, Գլ. Ա) - Եւ այնժամ Յոբը բացեց իր բերանը եւ անիծեց իր ճնունդը:

«Իբրեւ ոչ արեւ եւ ոչ աստեղք երեւին, **ապա** բառնայր ամենայն յոյս» - (*Ներսէս Լամբրոնացի «Մեկնութիւն սաղմոսաց Դաւթի»*) - Երբ արեւն ու աստղերը չէին երեւում, այդժամ վերանում էր ամէն յոյս:

✓ Այն ունի նաև «այդ դեպքում» իմաստը.

«Եթե կարիցե որ թուել զաւագ երկրի, ապա եւ քո զաւակ ընդ թիւ մտցե» (Գիրք ծննդոց, ԺԳ:ԺԶ) - Եթե մեկը համրել կարողանայ երկրի աւագը, ապա (այդ դեպքում) քո սերունդը եւս կը համրի:

✓ «Հիմա» աշխարհաբարեան բառը, որ ժամանակի մակբայ է, մատնանշում է խօսելու կամ պատմելու պահին ամենամօտ ժամանակահատուածը, որի ընթացքում կատարուում կամ կատարուելու է գործողութիւնը, այսինքն՝ դարձեալ դրսեւորուած է ինքնին ցուցականութիւն՝ հէնց այս պահին, այժմ, արդ:

3. Հաստատականութեան շեշտակիրներ

Այս խմբում են «այո», խօսակցական «հա» եղանակաւորողները եւ գրաբարեան «նա» (նա՛ մանաւանդ, նա՛ եւ) շաղկապը, որոնք հաստատում եւ զօրացնում են խօսքը՝ ներքին հաստատական շեշտով:

4. Կոչականութեան շեշտակիրներ

Այս խումբը ներառում է «ա»-ով եւ «ո»-ով վերջաւորուող հայերէն եւ օտար անձնանուններն ու տեղանունները: «Ա», ինչպէս նաև «ո» վերջնահնչիւն ունեցող անձնանունները մաշտոցեան ուղղագրական համակարգում չեն ստանում վերջնադիր «յ»՝ Ելենա, Իրինա, Մարինա, Աննա, Յուդա, Սիլուա, նաև անունների կրճատ ձևերը՝ Մարո, Կարո, եւ տեղանունները՝ Մոսկուա, Բարաշեւո, Զուլիցերիա, Վոլգա եւ այլն: «Յ»-ով գրուում են միայն անձնանունների վերածուած հայերէն հասարակ անունները՝ Հրաչեայ, Ընծայ: ...

Ա-ով եւ ո-ով վերջացող եւ որպէս ուղղագրական կանոնից բացառութիւն ներկայացող անձնանունների եւ տեղանունների առնչութեամբ ակնյայտ է դառնում լեզուական հետաքրքիր այն օրինաչափութիւնը, որով յայտածուում է մաշտոցեան համակարգի անխոցելի տրամաբանութիւնը: ***Անուանումը բոլոր միւս անուններից տարբերուում է իր ենթադրեալ կոչականութեամբ: Իւրաքանչիւր անձնանուն եւ տեղանուն ինքնին կոչական է, որոյն կերպով հանդիսադրուած պատասխան այն հարցին, թե ինչ են կոչում, ինչպէս են կանչում տուեալ մարդուն, վայրը, ... տառը, երաժշտական հնչիւնը:*** Ուստի, անձնանուններն ու տեղանունները, բառային շեշտից բացի, որը իւրաքանչիւր լեզուի հնչաբանական առանձնայատկութիւններից մեկն է, ունեն նաև այլ՝ կոչական շեշտ, որը հայերէնում ընկնում է վերջին վանկի ձայնաւորի վրայ, այսինքն՝ բառավերջի՝ բնականօրէն շեշտուող «ա» եւ «ո» հնչիւնները կարիք չունեն «յ»-ի՝ Տորոնտո, Չիկագո, Հիւզո, Աբո, Ժանո, Սաբո, Ոսլո եւ այլն: Եւ որեւէ

անուն արտաբերելով՝ ամեն անգամ վերստին արթնացնում ենք անունը՝ կոչելով, կանչելով մարդուն, վայրը, ... տառը:

Այբուբենի տառերի անունները նոյնպես, անուանումներ լինելով, ինքնին կոչականներ են, ուստի եւ նոյնպես ներքին անուանական առանձնայատուկ շեշտի առկայութեան հիմնաւորմամբ՝ գրուում են առանց «յ»-ի՝ Դա, Չա, Թո, Ծա, Հո, Ձա, Շա, Չա, Ռա, Ցո: Այդպէս են գրուում նաեւ ձայնանշանների անունները՝ *Դո, Տա, Լեա*:

Արա՛, աղա՛ (գ.), ծո՛ եւ այլ ձայնարկութիւններ, ըստ էութեան, դիմելաձեւեր են, որ փոխարինում են անձնանուններին:

Դ. Նախորդ՝ **Գ** կէտի **4**-րդ ենթակէտից բխում է, որ «է» հնչիւնով վերջացող յատուկ անունները՝ որպէս կոչականութեան շեշտակիրներ, միեւնոյն տրամաբանութեան ուժով՝ նոյնպէս ուղղական հոլովում պէտք է գրառուէին «է»-ով՝ առանց եզրափակիչ յ-ի յաւելագրման: Մակայն թէք հոլովներում հետզհետէ տիրապետող դարձող «ի» հոլովիչի ազդեցութեամբ՝ «է»-ը օրինաչափօրէն փոխուում էր «է»-ի, քանի որ երկու ձայնաւորների միջեւ հայերէնը դնում է յ (ե+յ+ի>էի): Այս հանգամանքով եւ «է» հնչիւնով վերջացող հասարակ բառերը «է»-ով գրառելու կանոնի գործառնութեան ընդարձակմամբ՝ յիշեալ խմբի յատուկ անունները ուղղականում նոյնպէս համանմանութեան սկզբունքով սկսել են գրառուել «է»-ով: Ի տարբերութիւն «թե» եւ «եթե» շաղկապների՝ որոնց նախնական ուղղագրութիւնը լիովին փաստուած է հնագոյն ձեռագրական վկայութիւններով, «է» հնչիւնով վերջացող յատուկ անունների համար բաւարար չափով համապատասխան վկայուած օրինակներ չունենք: Այդ իսկ պատճառով, հպատակուելով փաստացի գերակայ աւանդոյթին՝ մեզ իրաւասու չենք համարի փոխել այդ անունների գրութիւնը՝ խնդրի վերջնական կարգաւորումը վերապահելով հայերէնի ուղղագրութեան լիակատար կանոնարկման պարտականութիւնները ստանձնելիք ապագայ իրաւասու մարմնին:

Ե. Թե, եթե...

Հնագոյն ձեռագրերի վկայութեամբ՝ «թե» եւ «եթե» շաղկապների նախնական, բնիկ գրչութիւնը «թե» եւ «եթե» է: Այս՝ առաջին հայեացքից անսովոր ուղղագրութիւնը բացատրուում է եղանակաւորող բառերի եւ շաղկապների, ինչպէս նաեւ ձայնաւորայանգ յատուկ անունների, դերանունների եւ բայի բուն հրամայական ձեւերում «եզրափակիչ» յ-ն չգրառելու՝ **Գ** կէտում հիմնաւորուած

կանոնով: Ինչպէս եւ «ահա», «այո» եղանակաւորող բառերի եւ ըստ էութեան երկու սայր ունեցող պայմանական կամ ենթադրական նախադասութեան մի սայրը **ցոյց տուող** «ապա», «նա» (նա եւ, նա մանաւանդ) շաղկապների պարագայում, «թե»-ի եւ «եթե»-ի դէպքում նոյնպէս չի գործում թե+յ=թէ եւ եթե+յ=եթէ ուղղագրական օրինաչափութիւնը, եւ նոյնպէս եզրափակիչ յ-ն չպէտք է գրուի: Այս բառերը է-ով գրելու սովորութիւնը անկասկած ընդհանրացել է յետին դարերում՝ վերոյիշեալ՝ շեշտայեն ուղղագրական կանոնի մասնակի մթագնմամբ: Մաշտոցեան ուղղագրական համակարգից այս խաթարումը նոյնպէս ենթակայ է սրբագրման: Տե՛ս նաեւ *Գ* կէտը:

Ձ. Ովկիանոս, Ողիմպոս, Որենքուրգ, Ովսիենկո, Ոկուջաւա...

Եթե $o \neq a+i$, ապա՝ $o = n$

Մաշտոցը, որ բացի գրերից՝ ստեղծել է նաեւ հայերէնի ուղղագրական համակարգը, այսօր «օ» հնչիւնով սկսուող հայերէն բառերը գրառել է «ա+i» տառակապակցութեամբ, ամենայն հաւանականութեամբ՝ իր օրերի հնչմանը համապատասխան՝ *աւրէնք, աւտար, աւզնել*, որ ԺԱ դարից ի վեր փակ վանկում փոխարինուեց նորամոյժ «օ» նշանով՝ *աւր>օր* (բայց՝ սեռ.-աւուր), *աւձ>օձ*, *աւղ>օղ*: Միեւնոյն ժամանակ, «օ» հնչիւնով սկսուող փոխառեալ յատուկ եւ հասարակ անունները բնականօրէն գրառուել են «ո» նշանով՝ *ովագիս¹, ովսաննա, ովկիանոս, Ողիմպիա, Ողիմպոս, Որոզհինէս*, որն այդ ժամանակ բոլոր դիրքերում (բացի «ու» հնչիւնը արտայայտող երկտառ կապակցութիւնից) հնչում էր որպէս պարզ «օ», ինչպէս *ոսկի, որդի, որոնել* եւ այլ բառերում: Հաւատարիմ լինելով Մաշտոցեան ուղղագրութեանը եւ օտար բառերի ու անունների տառադարձման օրինաչափութիւններում եւս լինելով սկզբունքային՝ պէտք է «ո»-ով տառադարձել բոլոր այն օտար անունները, որոնք սկսուում են [օ] հնչիւնով՝

¹ Մեր հայրերը յունարէնի օմեգան, որպէս կանոն, տառադարձում էին «ով»-ով: Մինչդէռ «ովագիս» բառը յունարէնում գրուում էր՝ Ὀασις, իսկ օմիկրոնը՝ Ὀ-ն, պէտք է որ տառադարձուէր «ո»-ով: Սակայն նրանից յետոյ «ա» ձայնաւոր կայ, իսկ հայերէնը խուսափում է ձայնաւորների կուտակումից՝ նրանց միջեւ հնչեցնելով-գրելով «յ»: Հայերէնում յաճախ այդ «յ»-ն հերթափոխուում է «ւ»-ով եւ հակառակը՝ մայր-մայր, թողուի-թողոյր, Գեւորգ-Գեորգ (է=ե+յ): «Ուագիս» բառում «ո»-ն «յ»-ի հետ կը տար ոչ պատշաճ երկբարբառային հնչում, իսկ «ո»-ի հետ «ւ»-ը կը կազմէր «ու» հնչիւնը, եւ ուստի երկու ձայնաւորները ուղղագրօրէն միմեանց անջատակցող նշան է ծառայել «վ» տառը:

Ոկուջաւա, Ոլէխնովիչ, Որենբուրգ, Ոռլով, Ոմարի, Ոսիպեան, Ոռլէան, Ոհայո, Ոսկար, Ոսլո: Դրանց թուում են [ov] հնչումով սկսուող հասարակ եւ յատուկ անունները, որոնցում ակնյայտ եւ ակնբախ անհեթեթութիւն է հայերէնի ուղղագրութեանը բոլորովին անյարիր «o+վ» կապակցութիւնը, որ է՝ «ա+ւ+վ», եւ անատարկելիօրէն պէտք է գրուեն *ովագիս, ովկիանոս, Ովիդիոս, Ովսաննա, Ովսիենկո, Ովա* (գիւղ Արեւմտեան Հայաստանի Ծովք նահանգի Խարբերդ գաւառում) եւ այլն:

Ոնիկ անունը կրճատ ու մտերմիկ ձեւն է «Յովհաննէս»-ի, որ կրել է Յոհան>Ոհան>Ոն+իկ ձեւափոխութիւնները, եւ անկախ հնչումից էլ պարզ է, որ ամբողջական անուան գրութիւնը թելադրելու է «ո»-ով գրառում: Նոյնն է *Ոսիպեան* ազգանուան պարագայում, որը եբրայական Յովսէփ անուան ռուսերէն *Իոզիֆ* տառադարձման ժողովրդախօսակցական Ոսիպ տարբերակից է կազմուած:

«Օ»-ով գրութիւնը կարող է պայմանականօրէն եւ ժամանակաւորապէս արդարացուած լինել միայն այն դէպքում, եթէ անունը սկզբնապէս գրուել է «ա+ւ» կապակցութեամբ, ինչպէս՝ *Աւգոստոս, Աւգոստինոս* եւ այլն:

Է. Գրել «Ա՞Ի» թէ՞ «Օ»

Առաջնորդուելով ընթերցողներին յանպատրաստից սկզբնապէս մեծ դժուարութիւնների չենթարկելու նպատակայարմարութեամբ՝ մաշտոցեան ուղղագրական համակարգին հարազատ եւ ներկայումս փակ վանկում «o» հնչող «աւ» երկբարբառը ընդհանրացած սովորութեան համաձայն առայժմ որպէս զիջում նպատակայարմար է փոխարինել դիւրընկալելի «o» գրութեամբ՝ անխախտ եւ հետեւողականօրէն պահպանելով o=աւ ստուգաբանական եւ ուղղագրական համապատասխանութիւնը:

Ը. Եմնա, Եդուարդ, Էլէկտրական, Երեբունի...

Հայերէնում է-ով գրառուել են մի քանի միավանկ բառեր, ընդ որում, բառակազմութեան եւ թեքման ժամանակ այդ բառերի է-ն հնչինափոխուում է ե-ի՝ էշ-իշուկ, էջ-իջնել, էգ-իգական...

Մինչդեռ է հնչիւնով սկսուող օտար բառերն ու անունները, ըստ մաշտոցեան ուղղագրական համակարգի, գրառուել են է-ով: Օրինակ՝ Ելէկտրա, Եփեսոս, Եզովպոս, Եղեմ, Եսքիլէս, Եւրիպիդէս, Երատո, Ենէական, եթեր: Ուստի,

այսօր էլ փոխառուող օտար բառերն ու անունները պետք է տառադարձել «ե»-ով՝ ելեկտրոն, ետապ, եկրան, Ելեն, Եղգար, Եղիկ...

Թ. Մարո, Կարո, Բալո...

Անունների վերջին «օ»-ն: Անձնանունների՝ «ո»-ով վերջացող կրճատ ձևերի՝ այսօր ավանդույթ դարձած «օ»-ագրությունը անհեթեթություն է, քանի որ որեւէ կերպ չի մեկնաբանուում մետրոպեան ուղղագրության տրամաբանությամբ, որը «օ»-ն արդարացնում է միայն նրա յետահայեաց պատճառաբանությամբ եւ հիմնաւորումով, այսինքն՝ բաց վանկերում «ա+ւ» կապակցությունը արտասանուում է [av]՝ *ծարաւ, հարաւ, հաւ, գրաւ*, եւ չի կարող փոխարինուել ԺԱ դարում ներմուծուած «օ» տառով, եւ միայն փակ վանկի «աւ» երկբարբառն է «օ» տառով փոխարինելի՝ տաւն-տօն, պաշտաւն-պաշտօն, առաւաւտ-առաւօտ՝ բացառությամբ նաւթ, աղաւնի բառերի: Փաստօրէն, կանոնը չի գործում այս դէպքում՝ Մարօ≠Մարաւ, Կարօ≠Կարաւ, Սարօ≠Սարաւ, եւ հնչաբանական-ուղղագրական հակասությունն ակնյայտ է, քանի որ մի կողմից մեր ունկերի լսած [o]-ն փակ վանկում չէ (ուստի, չի կարող գրուել «օ»), միւս կողմից՝ լինելով բաց վանկում՝ չի կարող հնչել [o], բայց եւ չի հնչում [av] (ուստի չի կարող գրուել «օ»), իսկ ուղղագրութեան համար այլ տարբերակ ուղղակի չի մնում: Տրամաբանությունը յայտնուում է փակուղում: Ուստի, երրորդէնք. բառավերջում հնչող [o]-ն պարզապէս չի կարող գրուել «օ»: Դրանից բացի, գոյություն չունի աւ>օ>ո(յ) հնչիւնափոխություն. այս անունների սեռականը լինում է Մարոյի, Կարոյի, Սարոյի... Հարցը կը լուծուի ինքնաբերաբար, երբ հատուէն ուղղագրութեանը պատուաստուած՝ համակարգը խարխլող բոլոր «նորամուծությունները», եւ ուղղագրութեան պատմութեան անիւր վերսկսի իր անբռնագրօս երթը. այդժամ, անկասկած, ոչ ոք այդ անունները վերոբերեալ անհաւասարութեան երկրորդ անդամի ձեւով չի գրառի՝ *Մարաւ, Կարաւ, Սարաւ*, եւ անգամ նախանձախնդիր մաշտոցեան ուղղագրությունը միառժամանակ կարող է հանդուրժել «աւ»-ի փոխարէն «օ» գրառումը, բայց՝ բացառապէս եւ միայն ուղղագրական համակարգի տրամաբանությամբ հիմնաւորուած դէպքերում. եթէ առկայ է օ=ա+ւ յետահայեաց հիմնաւորումը (արդեօք=արդեաւք, օր=աւր):

Ժ. Անդրէ, Սերգէ, Ֆադէ...

Բնականօրէն, օտար անունները տառադարձելիս անհրաժեշտ է հաւատարիմ մնալ հայերէնի հնչիւնական առանձնայատկութիւններին եւ ուղղագրական կանոններին, եթէ անգամ դրանք լիարժեքօրէն չեն ձայնապատճենելու օտար անուան հարազատ հնչումը: Հայերէնի ուղղագրական համակարգում բացառուում է բառավերջի «ի»-ից եւ «է»-ից յետոյ «յ»-ի գրութիւնը: Անունների դէպքում «յ»-ագրութիւնը գրեթէ բացառուում է «ո» եւ «ա» նշաններից յետոյ եւս: Ուրեմն, որքան էլ հնչական մակարդակում ռուսական Դմիտրի, Գեորգի, Եւգենի, Վասիլի, Արկադի, Իւրի անուններում լսենք «յ» հնչիւնը, միեւնոյն է, հայերէնում այն չենք արձանագրելու: Եւ «ի»-ի պարագայում սա արդէն օրէնքի ուժ ունի: Այդ անունները հոլովուելիս կամ որոշեալ յօդ ստանալիս նոյնպէս «յ» չեն ստանում՝ Դմիտրիի, Գեորգիի, Վասիլիի եւ այլն: Անհարժեշտաբար հարկ է, որ այդպէս լինի նաեւ Անդրէ, Ալեքսէ, Ֆադէ, Ֆարադէ, Սերգէ, Հալէ եւ այլ անունների դէպքում, բնականաբար՝ նաեւ դրանց որոշեալ առման եւ հոլովուած տարբերակներում՝ Անդրէն, Ալեքսէն, Ֆադէն, Սերգէն, Ալեքսէի, Անդրէի, Ֆադէի, Ֆարադէի, Սերգէի: Եւ քանի որ տեսականօրէն «է»=«ե+յ», ռուստի, որպէս ժամանակաւոր «փոխզիջում»՝ ցանկացողները կարող են հնչեցնել աներեւոյթ եւ հազիւ լսելի «յ»-ն:

ԺԱ. Քանի որ է=ե+յ, ուրեմն ոչ մի դիրքում, որքան էլ բառի մէջ յստակ հնչի [ey], չի կարող գրառուել «է+յ» տառակապակցութեամբ, այն պարզ պատճառով, որ էյ=ե+յ+յ, ինչպէս օրինակ՝ Ռեյզան, լէյտենանտ, Խէյֆեց, թէյ, լակէ (лакей) եւ այլն: Հայերէնում չկայ նաեւ «ե+յ» առերեւոյթ կապակցութիւնը, որն ինքնաբերաբար վերածուում է պարզ «է» գրութեան: Ուստի, օտար բառերը եւ անունները տառադարձելիս պէտք է համապատասխանեցնել հայերէնի ուղղագրական կանոններին, եւ քանի որ «է» տառը պարզ նշանն է երբեմնի երկրաբառակերպ հնչիւնի, նշուած բառերը պէտք է տառադարձել՝ Ռեզան, լէտենանտ, Խէֆեց, թէ (tea)...

ԺԲ. Յատուկ անունների ուղղագրութեան միօրինակացման քայլերից

Այսօր անհրաժեշտութիւն կայ յատուկ անունների ուղղագրութեան միօրինակացման: Խորհրդային շրջանում տառադարձումը կատարուում էր ռուսերէնի միջնորդաւորութեամբ: Այսօր երկու հայ միեւնոյն տեղանունը գրում են երկու տարբեր տառադարձումներով, ինչպէս՝ Զուիցերիա եւ Շուէցարիա: Ուստի պէտք է առաւելապէս ընդունելի մեկ սկզբունք որդեգրել, ըստ որի՝

յատուկ անունները հայերէնում ճիշտ է տառադարձել ըստ անուանատու ազգի լեզուական հնչյունական համակարգի: Այս մօտեցման դեպքում, որքան էլ վերջին շրջանում, քաղաքական պատճառներով, միտում կայ խուլ բաղաձայններից հրաժարուելու՝ յօգուտ շնչեղ խուլերի, Կալիֆոռնիա անունը հարկ չկայ «ք»-ով տառադարձելու, քանի որ անուանումն առաջացել է լատիներէն *calida fornax*, հին իսպաներէն՝ *Calit Fornay* (տաք վառարան) բառակապակցութիւնից, որով իսպանացի գաղութարարները բնութագրել են տարածաշրջանի կլիման: Իսկ իսպաներէնում, ինչպէս եւ լատիներէնում, «c»-ն ոչ մի դիրքում չի հնչում «ք», այլ՝ խուլ «կ»:

ԺԳ. Հայերէնի հնչյունաբանական առանձնայատկութիւններից մեկը եւ Հայոց գրերի ընձեռած հնարաւորութիւնը

Հայերէնի հնչյունաբանական օրինաչափութեամբ՝ «ն»-ից, նաեւ «լ»-ից առաջ «ր»-ն կոշտանում է, ինչպէս՝ *դուռն-դրկից, ամառն-ամարան, դառնալ-դարձ, եղենն-եղերական, ամբառնալ-ամբարձիչ* եւ այլն: Անշուշտ, նշուած օրինաչափութիւնը չի նշանակում, թե «ն»-ից առաջ եղած բոլոր «ռ»-երն են հեռանալով վերածուում «ր»-ի, քանի որ արմատական «ռ»-ն մնում է բոլոր դիրքերում՝ *գառն>գառին, նուռն>նռան, բեռն>բեռին*: Եւ այսպէս, այս երեւոյթը անհրաժեշտաբար կիրառելի է նաեւ օտար բառերը տառադարձելիս՝ հիմնաւոր եւ տիրաբար օգտուելով նաեւ այն առաւելութիւնից, որ ընձեռում է հայերէնի այբուբենը՝ հնարաւորութիւն տալով փափուկ եւ կոշտ արտասանուող այդ հնչյունները գրել երկու տարբեր նշաններով՝ ի տարբերութիւն միւս այբուբենների: Ուրեմն՝ *Կալիֆոռնիա, Նիդեռլանդներ, Իռլանդիա, Բեռն, Բեռլին, Թեռլեմեզեան, Կառլ, Շառլ, Մառլէն, Չոռնովիլ* եւ այլն:

ԺԴ. Շփոթեցնող երկգրութիւնը

Նկատի ունենալով, որ դասական հայերէնի շրջանում եւս «յետոյ» բառը ոչ միայն ժամանակային, այլեւ տարածական նշանակութեամբ է կիրառուել, եւ խուսափելու համար անցանկալի, շփոթեցուցիչ երկգրութիւնից՝ նպատակայարմար է արդի գրական արեւելահայերէնում հրաժարուել «հետքից եկող», «յաջորդ» իմաստներով արդարացուող «հետագայ» բառից եւ անցնել բոլոր դեպքերի համար կիրառելի «յետագայ» գրութեանը:

ԺԵ. Աշխարհաբարեան «մէկ» բառը կազմուել է գրաբարեան «մի» բառից եւ «ակ» մասնիկից եւ չպէտք է տար գրուիթեան այնքան տարածուած «մէկ» ձեւը, քանի որ ի+ա > է:

25.08.2017

Լրամշակելի

Лусине Аветисян

ВНУТРЕННЯЯ ЛОГИКА МАШТОЦЕВСКОЙ ОРФОГРАФИИ

(руководящие принципы для возвращения к изначальной форме маштоцевской орфографии)

Маштоцевская орфография является всесторонне продуманной и досконально регламентированной системой, которая с математической точностью и строгой внутренней логикой функционировала до появления и постепенного распространения ряда орфографических отклонений, некоторые из которых с течением времени стали оформляться в нарушающие изначальную логику системы формы. Произшедшие в последующие столетия значительные фонетические сдвиги привели к созданию дополнительной нагрузки на орфографическую систему ввиду появления дополнительного пласта графических несоответствий между письмом и устным произношением. С середины 18-ого века, в связи с широким распространением книгопечатания, в основном, руководящими усилиями ордена Мхитаристов, была введена во всеобщее употребление адаптированная редакция свода орфографических правил, которая, в отдельных случаях, отклонялась от исходного орфографического канона. В данной статье мы рассматриваем основной корпус упомянутых поздних отклонений от изначальной орфографической нормы и вводим в практический оборот для всех литературных стандартов армянского языка искомый орфографический канон, восходящий к создателю армянской письменности Месропу Маштоцу.

Lusine Avetisyan

INTRINSIC LOGIC OF THE ORTHOGRAPHY OF MESROP MASHTOTS

(Guidelines for reprimatation to the original form of Mashtots Orthography)

Mashtots's orthography is a comprehensively thought-out and thoroughly regulated system that with mathematical precision and strict internal logic functioned until the appearance and gradual spreading of a number of orthographical deviations, some of which in the course of time began to violate the original logic of the above mentioned system. Significant phonetic changes in subsequent centuries led to the emergence of an additional

burden upon the orthographic system because of an additional stratum of graphic discrepancies between the written world forms and oral pronunciation. Since the 18th century, due to the widespreading of typography, mainly by the guiding efforts of the Order of Mekhitarists, an adapted version of the orthographical canon was introduced into general use, which, in some cases, deviated from the original orthographical norms. In this article we consider the main body of these late deviations from the original orthography and introduce into the practical circulation for all literary standards of the Armenian language the pristine orthographic canon, which goes back to the creator of the Armenian script Mesrop Mashtots.